

Obsah

Úvod ... 9

I. Prológ. Bod zlomu

Prečo impéria kolabujú? (Jakub Drábik, Branislav Kovár) ... 15
Ako geografia a životné prostredie vplývajú na rozmach impérií?
(Samuel Červeňanský, Branislav Kovár) ...35

II. Starovek. Zanikli v piesku

Kolaps, ktorý nebol – vzostup a pád Starej ríše (Miroslav Bárta) ... 49
Egyptania sa pripravovali na krízové časy (Veronika Verešová,
Branislav Kovár) ... 59
Prečo padali podľa Herodota v staroveku samovlády?
(Michal Habaj) ... 67
Vojna ako laboratórium: Thukydides o aténskom páde v peloponézskej
vojne (Michal Habaj) ... 77
Koniec slávneho impéria – kolaps Západorímskej ríše
(Lucia Kovárová, Branislav Kovár) ... 86
Kedy a ako naozaj zanikla Rímska ríša? Imperium Romanum
medzi Rímom a Konštantínopolom v rokoch 395 až 568
(Johannes Preiser-Kapeller, Branislav Kovár) ... 100

III. Stredovek. Zlaté časy, železné konce

Vzostup a pád ríše Frankov (Miroslav Lysý) ... 121
Mongolská ríša padla pomaly a pozvoľne (Michal Holeščák) ... 129
Úpadky a pády arabských kalifátov (Jaroslav Drobný) ... 137
Pád krajiny kardamómu a manga – čo spôsobilo kolaps angkórskeho
impéria? (Michaela Mandák Niklová, Branislav Kovár) ... 147

Cena expanzie: Vzostup a pád čínskej dynastie Tchang (Johannes Preiser-Kapeller) ... 159
Pád mesta bohov. Teotihuacán – koniec najväčšej mezoamerickej ríše (Milan Kováč) ... 173
Súmrak nad Tikalom – posledné dni mayského impéria. Od Jasaw Chan K'awiila I. k Jasaw Chan K'awiilovi II. (Milan Kováč) ... 185
„Drobenie na kúsky.“ Rýchly rozpad Tímúrovej ríše (Lukáš Rybár) ... 195

IV. Novovek. Súmrak bohov

Prečo Španieli porazili Aztékov a dobyli Mexiko? (Radoslav Hlúšek) ... 207
Vzostup a pád kráľovstva Kongo (Pavel Miškařík) ... 222
Čo zachránilo Osmanskú ríšu v 17. storočí pred kolapsom? (Helena Gahérová) ... 235
Rozpad ríše Mughalov (Stephan Popp) ... 245
Ako upadli šíitski Safíjovci v Perzii (Lukáš Rybár) ... 261
Napoleona zlomila neochota ku kompromisu i presvedčenie o vlastnej neporaziteľnosti (Oliver Zajac) ... 272
Keď Boh nechcel byť Španielom (Jiří Chalupa) ... 283
Baštu kresťanstva nezbúrara Osmanská ríša, ale jej kresťanskí susedia (Oliver Zajac) ... 296
Zrod a pád brazílskeho impéria (Zdenko Somorovský) ... 306

V. 20. storočie. Kolaps gigantov

Posledné chvíle draka: Úpadok a pád dynastie Čching (Denisa Hilbertová) ... 325
Ruskú ríšu pochoval nacionalizmus (Jan Adamec) ... 342
Rozmetaný dom z kariet. Prvá svetová vojna a pád Rakúsko-Uhorska (Michal Cáp) ... 351
Ako skončil chorý muž na Bospore (Mária Rišková) ... 365
Pád talianskeho impéria dokončil vlastný spojenec (Vladimír Koppan) ... 377
Pád nacistického impéria (Jakub Drábik) ... 389
Súmrak impéria, nad ktorým slnko nezapadá (Jakub Drábik) ... 403
Malý európsky národ bránil svoje impérium. Hrdo, sám a proti všetkým (Jan Adamec) ... 418

Rozpad Sovietskeho zväzu 1989 – 1991: Koniec alebo len
začiatok konca? (Jan Adamec) ... 430

VI. Epilóg. Koniec hry?

Koniec sna: Diskusia o možnom úpadku Spojených štátov
amerických (Matej Kandrík) ... 443

„Rusko“ sa dokáže rozpadnúť. Dokáže sa aj znova obnoviť?
(Roman Pataj) ... 451

Je súčasná Čína impériom a hrozí jej pád? (Denisa Hilbertová) ... 461

Autori ... 473

Literatúra a pramene ... 481

Úvod

V našom detstve sme sa stretli s dvomi impériami, ktoré v nás vyvolávali strach. Našťastie, obe padli. Prvým bolo impérium Sovietskeho zväzu, ktoré v našej krajine stratilo vplyv v roku 1989. Druhým bolo fiktívne Galaktické impérium cisára Palpatina a jeho temného lorda Darth Vadera vtedy ešte vo filmovej trilógii Hviezdne vojny. Aj toto impérium skončilo. Tak ako musia nevyhnutne skončiť všetky impériá.

V tienistých ríšach gréckej mytológie čelili Titani – dávni bohovia, ktorí kedysi ovládali vesmír – nevyhnutnému pádu. Tieto kolosálne bytosti, ktoré stelesňovali moc a autoritu, zvrhla nová generácia božstiev pod vedením Dia v kataklizmatickom boji známom ako Titánomachia (Vojna Titanov). S pomocou ďalších bohov sa Dioví nakoniec podarilo Titanov, kedysi zdanlivo neporaziteľných, uvrhnúť do priepasti a ukončiť ich vládu. Symbolizovať to malo neúprosný beh času a konečný úpadok všetkých vecí, bez ohľadu na to, aké sú silné. Tento mýtus slúži ako silná metafora pre osud mocných impérií naprieč dejinami. Tak ako Titani, aj každá ríša, bez ohľadu na svoju veľkosť a moc, je predurčená na pád.

Príbeh vzostupu a pádu impérií je starý ako civilizácia sama. Od impérií zaniknutejších v pieskoch púští Mezopotámie až po rušné metropoly 20. storočia sa veľké ríše dostávajú na výslnie, zažívajú svoj „zlatý vek“, len aby sa potom rozpadli a rozplynuli v dejinách. Nevyhnutnosť úpadku je opakujúcou sa témou v prácach mnohých archeológov a historikov, ktorá neustále pripomína, že žiadna moc nie je večná. Keď sa púšťame do skúmania pádu impérií, pripomínáme si ponaučenia obsiahnuté v týchto historických príbehoch – ponaučenia, ktoré rezonujú s cyklickou povahou moci, authority a ľudského úsilia.

Impériá sa vo svojej podstate zdajú byť na svojom vrchole neporaziteľné. Rozširujú svoje územia, upevňujú svoju moc a často, podobne ako Rímska ríša alebo britské impérium, vytvárajú auru neporaziteľnosti. História nás však učí, že semená úpadku sú často zasiate v samotnej štruktúre ich úspechu. Sily, ktoré poháňajú ich expanziu – vojenské dobývanie, ekonomické vykorisťovanie a kultúrna asimilácia –, v sebe zároveň nesú aj potenciál preťaženia, stagnácie a eventuálneho kolapsu.

Pád impérií nie je jednoduchou alebo jedinou udalosťou. Je to zložitý proces, ktorý formuje nespočetné množstvo faktorov – geopolitických, hospodárskych, environmentálnych a sociálnych. Rímska ríša, ktorá kedysi kontrolovala rozsiahle územia v Európe, Afrike a Ázii, je typickým príkladom. Jej úpadok nebol výsledkom jednej katastrofickej udalosti, ale skôr pomalého rozpadu spôsobeného vnútorným rozkladom, vonkajšími tlakmi a nadmerným využívaním zdrojov. Podobne aj kolaps Byzantskej ríše, rozpad Sovietskeho zväzu a dekolonizácia britského impéria odrážajú jedinečnú kombináciu okolností, ktoré viedli k ich pádu.

Jedným z najvýznamnejších faktorov, ktoré prispeli k pádu impérií, je ich geografický a environmentálny kontext. Impériá sa často rodia v regiónoch s bohatými zdrojmi, úrodnou pôdou a strategickou polohou. Pri svojej expanzii však narážajú na environmentálne obmedzenia – vyčerpané zdroje, meniace sa podnebie a geografické prekážky. Akkadská ríša, jedna z prvých v histórii, prekvitala v úrodnom polmesiaci Mezopotámie, ale podľahla silným suchám a zhoršeniu životného prostredia, ktoré podkopali jej poľnohospodársku základňu a urýchlili jej zánik. Podobne aj ríša Inkov, ktorá sa rozprestierala vysoko v Andách, bola výsledkom takmer zázračného inžinierstva a mimoriadne efektívnej administrácie. Rozsiahla sieť ciest, terás a skladov zabezpečovala život veľkého počtu obyvateľov v náročnej krajine. Práve geografia, ktorá Inkom poskytla počiatočnú výhodu, však prispela aj k ich zraniteľnosti. Hornatý terén, ktorý ich kedysi chránil, sa stal prekážkou v komunikácii a obrane, keď čelili španielskej invázii.

Sociálne a politické štruktúry impérií tiež zohrávajú pri konečnom úpadku impérií významnú úlohu. Centralizovaná moc, ktorá je často potrebná na správu a kontrolu rozsiahlych území, sa môže stať

dvojsečnou zbraňou. Keď sa vedenie oslabí, keď sa rozšíri korupcia alebo keď vládnuce elity stratia kontakt s ovládanými, práve štruktúry, ktoré kedysi zabezpečovali stabilitu, môžu viesť k roztrieštenosti a nepokojom.

Z hospodárskeho hľadiska sa impériá často spoliehajú na systémy vykorisťovania tak ľudského, ako aj surovinového potenciálu ovládaných krajín. To môže vytvárať nerovnováhu a závislosti, ktoré sú z dlhodobého hľadiska neudržateľné. Britské impérium na vrchole svojej moci kontrolovalo rozsiahle kolónie, ktoré poskytovali suroviny a trhy pre britský tovar. Ekonomické náklady na udržiavanie takého rozsiahleho impéria spolu s nárastom nacionalistických hnutí a meniacim sa svetovým hospodárstvom však viedli k postupnému, ale neúprosnému úpadku.

Vojenské faktory sú pri uvažovaní o pádoch impérií jedným z rozhodujúcich kritérií. Vojenská sila je často základom, na ktorom sa mohutné ríše budujú, zároveň však môžu byť aj zdrojom zraniteľnosti. Náklady na udržiavanie veľkých stálych armád, logistika obrany rozsiahlych hraníc a nevyhnutné preteky v zbrojení s konkurenčnými mocnosťami môžu vyčerpať zdroje impéria a oslabiť jeho odhodlanie a ekonomiku.

Nie sú to však len vonkajšie tlaky, ktoré dostávajú impériá na kolená. Vnútoraná dezintegrácia, ktorá sa vyznačuje sociálnou fragmentáciou, stratou súdržnosti a eróziou kultúrnych hodnôt, môže byť rovnako ničivá. Napríklad Byzantskú ríšu oslabili nielen vonkajšie invázie, ale aj náboženské konflikty, administratívna neefektívnosť a strata sociálnej súdržnosti. Podobne Osmanská ríša, v časech vrchoľnej moci naozaj impozantná sila, postupne podľahla vnútornému rozkladu, nacionalistickým povstaniam a neschopnosti modernizovať svoje inštitúcie.

Keď sa začítate do jednotlivých kapitol tejto knihy, budete skúmať rôznorodé a zložité príčiny pádu niektorých z najväčších ríš v histórii. Každá kapitola ponúka dejiny konkrétnej ríše a analyzuje jedinečnú kombináciu faktorov, ktoré viedli k jej úpadku a pádu. Od starovekých ríš Egypta a Ríma až po moderné príklady britského a sovietskeho impéria uvidíte, ako súhra geografie, životného prostredia, politiky, hospodárstva a kultúry formuje osud týchto kolosálnych celkov.

Naša kniha vám poskytne nielen možnosť hlbšie pochopiť minulosť, ale získate aj cenné poznatky o súčasnosti a budúcnosti. Sily, ktoré viedli k pádu impérií v histórii, pôsobia vo svete aj dnes. V čase, keď národy prekonávajú zložité problémy globalizácie, klimatickej krízy, neustále sa vracajúcich vln epidémií a vnútorných rozporov, nám lekcie z histórie pripomínajú krehkosť moci a dôležitosť odolnosti, prispôsobivosti a predvídavosti. Na pády impérií sa totiž dá pozerat' aj inak – ako na transformáciu od starých, nefungujúcich a rigidných štruktúr, ktoré sú ďalej neudržateľné, k niečomu novému a lepšie fungujúcemu.

Príbeh o páde Titanov teda nie je len starovekým mýtom, ale nadčasovou alegóriou na cykly vzostupu a úpadku, ktoré charakterizujú ľudské dejiny. Tak ako Titanov zvrhla ďalšia generácia bohov, aj dnešné ríše budú nahradené novými mocnosťami v nikdy sa nekončiacom cykle zmien. Otázkou nie je, či impériá padnú, ale kedy a ako – a aké ponaučenie si môžeme vziať, aby sme usmernili budúcnosť našich vlastných spoločností.

Jakub Drábik, Branislav Kovár

Prečo impériá kolabujú?

Impériá, rozľahlé a majestátne ríše, ktoré rôznymi spôsobmi ovládali, prípadne ovládajú rozsiahle územia, už dlho fascinujú archeológov, historikov a ďalších humanitných a spoločenských vedcov, ako aj laickú verejnosť. Od veľkolepého Ríma po ďaleko siahajúce chápadlá britského impéria sa tieto kolosálne celky zdali byť neporaziteľné, nezničiteľné a večné. Až do doby, keď prestali existovať. Všetky impériá a ríše čakal v dejinách podobný osud, na konci ktorého bol úpadok a pád. Paradoxne, každé impérium sa vo svojom rozkvetení zdalo byť neporaziteľné, ale často práve v najväčšom rozmachu sa skrývala zraniteľnosť.

Vzostupy a pády impérií v priebehu dejín formovali svet, v ktorom žijeme dnes. Hoci sa konkrétne okolnosti, ktoré viedli k zániku jednotlivých ríš, líšia, existujú základné štrukturálne a komplexné faktory, ktoré sa čiastočne pri kolapsoch opakujú. Všetko nasvedčuje tomu, že pád impérií je len veľmi zriedka dôsledkom izolovaných udalostí či jedinej príčiny, ale spravidla je skôr výsledkom širších, systémových zlyhaní a kombináciou viacerých faktorov. Medzi tie najčastejšie patria komplexná súhra environmentálnych tlakov ako klimatické zmeny, katastrofy, vyčerpanie zdrojov; hospodárske, politické, vojenské a sociálne faktory, epidémie, erózia spoločenskej zložitosti a mnohokrát tiež nekompetentné vedenie (*Kennedy 1987; Diamond 2023; Ferguson 2014; Toynbee 1934 – 1961; Kovár 2019* a ďalší).

Čo je to impérium?

Impérium patrí medzi tie historické pojmy, ktoré nemajú jednoduchú definíciu. Slovo impérium pochádza z latinského imperium, ktorého

najbližším ekvivalentom by mohli byť slová suverenita alebo vláda. Pre Rimanov znamenalo dvojakú schopnosť: viesť vojnu a vydávať a aplikovať zákony.

Zjednodušene by sme mohli impérium definovať ako politickú jednotku, ktorú tvorili rôzne územné jednotky (mestá, krajiny, provincie, kolónie atď.), vojenské prvky (základne, vysunuté tábory atď.) a hlavne ľudia a ich spoločnosti. Ide o veľký politický útvar, ktorý vládne nad územiaми mimo svojich pôvodných hraníc. Impériá sa môžu rozprestierať na pevninách (ríša Habsburgovcov), ale zároveň môžu ovládať aj obrovské vodné plochy (Veľká Británia). Tieto politické jednotky vznikli často expanziou a vyskytuje sa v nich dominantné centrum a podriadené periférie. Niekedy nemuselo impérium vzniknúť vďaka vojenským udalostiam, ale zmiešaním vládncích elít, príkladom môže byť sobášna politika európskych šľachtických rodov v stredoveku. V moderných dejinách sa niektoré okrajové územia mohli rozhodnúť vstúpiť do impéria aj dobrovoľne, napríklad pomocou referenda (*Howe 2002*).

Pri našej jednoduchej definícii si musíme položiť aj otázku, ako odlíšime impérium od iných politických subjektov. Zjednodušene, impériá sú veľké a expanzívne politické jednotky, ktoré, na rozdiel od menších štátov či kráľovstiev, ovládajú pod jednou zvrchovanou autoritou rozmanité regióny a populácie. Často zostávajú v pamäti ľudí aj po ich konci. (Typickými príkladmi sú Rímska ríša a jej symbolická nástupkyňa Svätá ríša rímska alebo impérium Teotihuacánu, ktorému neskoršie generácie dali meno „mesto bohov“.)

Od mestských štátov rozlíšime impérium jeho veľkosťou a expanzívnosťou, aj keď z niektorých mestských štátov sa môže stať impérium, i keď sa ich pevné hranice výrazne nemenia (napríklad Aténsky námorný spolok).

Impérium zachováva odlišnosť a hierarchiu pri začleňovaní nových ľudí. Národný štát (alebo ľudské spoločenstvo v kmeni či inom podobnom zriadení) na rozdiel od impéria založili na myšlienke jedného národa (etnika, kmeňa, rodu) na jednom území, ktorý tvorí jedinečné politické spoločenstvo. Národný štát hlása pospolitosť svojho národa – aj keď skutočnosť je, samozrejme, komplikovanejšia –, zatiaľ čo impérium deklaruje nerovnocennosť viacerých etník, populácií a spoločenstiev. Oba spomínané druhy štátov sú inkorpo-

ratívne – dodržiava sa, že ľudí riadia vlastné elity, ale národný štát má tendenciu homogenizovať ľudí vo vnútri svojich hraníc a vylúčiť tých, ktorí k nim nepatria. Naopak, impérium „siahá“ smerom von a priťahuje, často násilne, rôzne spoločnosti (etniká, národy atď.), ktoré sú jednoznačne odlišné, pod svoju vládu (*Burbank/Cooper 2010*). Týmto sa impérium odlišuje aj od federatívne usporiadaných štátov, hoci aj tu existujú výnimky, ako sú napríklad Spojené štáty americké.

Impériá vždy zahŕňajú kombináciu priamej a nepriamej vlády. Ústredná moc má konečnú suverenitu a vykonáva určitú priamu kontrolu, najmä nad vojenskou silou a nad získavaním peňazí. Rovnako ako pri iných štátnych subjektoch si vláda impéria monopolizuje násilie. Impérium sa často zakladalo a udržiavalo násilím. Niekedy až veľmi extrémnym násilím: niektorí historici tvrdia, že väčšina prípadov genocídy a masového vraždenia vo svetových dejinách súvisela s budovaním impéria (príkladom môže byť genocída G. I. Caesara na keltskom a germánskom obyvateľstve Galie alebo nacistické vyvražďovanie vo východnej Európe).

V každej z hlavných častí ríše zvyčajne existuje nejaký druh decentralizovanej, „koloniálnej“ alebo „provinčnej“ vlády s vlastnými podriadenými, ale nie zanedbateľnými právomocami. Na čele týchto orgánov môžu zvyčajne stáť ľudia vyslaní z dominantného centra. Ich vodcovia a určite aj ich podriadení správcovia alebo vykonávatelia však môžu byť aj „miestni“, pochádzajúci z radov ovládaného spoločenstva (*Howe 2002*).

Impériá vznikali a znovu sa objavovali v priebehu tisícročí na všetkých kontinentoch. Niektoré z nich sa v dejinách zväčšovali a expandovali veľmi rýchlo, napríklad ríše Tamerlána a Napoleona. Zároveň by sme mohli povedať, že aj rýchlo padli. Iné impériá sa buď dovali dlhodobo, ako sa hovorí, ani Rím nepostavili za jeden deň. No aj dlhotrvajúce ríše nakoniec skolabovali. Aké boli príčiny ich pádu?

Prečo padli impériá?

Príčinám pádov historických ľudských spoločností sa venovali viacerí bádatelia. V našom texte vychádzame z prác, ktoré publikoval jeden z nás samostatne a spolu s Matejom Ruttkayom (*Kovár 2020; Kovár/*

Po rozkvetení impéria nastal jeho pád. (Malba: T. Cole)

Ruttkey 2019). Dôvody vedúce ku kolapsu by sa dali rozdeliť do dvoch hlavných a jednej vedľajšej kategórie. Medzi hlavné môžeme zaradiť environmentálne príčiny a rozpad komplexnosti. Vedľajšiu kategóriu tvoria iracionálne faktory.

Do prvej kategórie environmentálnych príčin patrí geografická poloha, vyčerpanie zdrojov, prírodné katastrofy, pandémie smrteľných chorôb, škody na prírodnom prostredí spôsobené človekom a klimatické zmeny. Druhá kategória – rozpad komplexnosti – pokrýva tieto faktory kolapsu: zlé vedenie spoločnosti, neprimeraná veľkosť, vojenské udalosti, ekonomické faktory, demografické problémy a sociálna fragmentácia. Posledná kategória sú iracionálne faktory, medzi ktoré môžeme zaradiť náhodu a nepochopiteľné chyby kompetentných elít často spojené s ideológiou. Do poslednej kategórie niektorí hlavne konzervatívni autori zaraďujú aj úpadok morálky. Tento faktor je však úplne vedecký nepostihnuteľný a skôr je znakom absencie intelektuálnej ambície autorov píšucich o úpadku morálky pri kolapsoch ľudských spoločností.

Environmentálne príčiny

Geografia

Geografia ako príčina pádu impérií sa v historických analýzach neobjavuje často (pozri kapitolu S. Červeňanský/B. Kovár: *Ako geografia a životné prostredie vplývali na rozmach impérií?*) a tento faktor sa prehliada. Príkladov, ako geografia ovplyvnila impériá, je nespočetne. Najvýraznejšie sa tento jav prejavil v prípade Rímskej ríše, o ktorej však píšeme v inej časti našej knihy (pozri kapitolu L. Kovárová/B. Kovár: *Koniec slávneho impéria – kolaps Západorímskej ríše*).

Geografická poloha mala napríklad významný vplyv na úpadok ríše Inkov, ktorá sa rozprestierala v drsných Andách. Hornatý terén poskytoval prirodzenú obranu, zároveň však bránil účinnej komunikácii a kontrole v celej ríši, a to napriek tomu, že Inkovia vybudovali rozsiahlu sieť ciest a terás. Keď Španieli vtrhli do krajiny, využili práve geografické prostredie. Náročný terén spomalil reakciu Inkov a umožnil Španielom strategicky obsadiť kľúčové miesta. Izolácia a geografická roztrieštenosť, ktoré kedysi ríšu Inkov chránili, tak nakoniec prispeli k jej rýchlemu pádu (*D'Altroy 2014*).

Vyčerpanie zdrojov

Vyčerpanie zdrojov, od ktorých bola existencia impérií závislá, sa môže prejavovať v rôznych formách. Napríklad odlesňovanie a nadmerné využívanie úrodnej pôdy viedlo k úpadku mayskej civilizácie. Intenzívne poľnohospodárstvo vyčerpalo živiny v pôde, čo malo za následok zníženie výnosov plodín, ktoré podkopali ich schopnosť udržať veľké populácie a zložité spoločenské štruktúry (*Turner/Sabloff 2012*).

V modernejších súvislostiach môžeme uviesť Holandskú republiku v 17. storočí.* Hoci boli dôvody na úpadok a pád tejto ríše komplexné a mnohvrstevné, rozhodujúcim spôsobom k nim prispelo aj vyčerpanie zdrojov rašeliny, ktoré boli počas holandského zlatého veku (1588 – 1672) nevyhnutné na výrobu energie. Rašelina bola lacný a energeticky bohatý zdroj paliva, poháňala holandský priemysel a vykurovala domácnosti, čo prispelo k hospodárskej prosperite krajiny. Keďže zásoby

* Oficiálne Republika siedmich spojených holandských provincií.

rašeliny sa zmenšovali a zvyšovala sa závislosť od dovozu, náklady na energiu prudko rástli, čo viedlo k zvýšeniu výrobných nákladov a poklesu hospodárskej konkurencieschopnosti. Toto vyčerpanie zdrojov oslabilo hospodárske základy Holandskej republiky, čo sťažilo udržanie jej dominancie a prispelo k jej konečnému úpadku (*de Zeeuw 1978*).

Katastrofy

Nadšenci, romantici a amatérski bádatelia často zdôrazňujú katastrofy ako dramatické príčiny pádu impérií. Ľudová predstavivosť si často predstavuje náhle katastrofy – zemetrasenia, výbuchy sopiek alebo tsunami, ktoré zo dňa na deň vyhladia vyspelé spoločnosti. Niektorí vedci pripisujú pád minojskej civilizácie mohutnému výbuchu sopky Théra, ktorý spustošil Krétu a ďalšie územia a ostrovy v egejskej oblasti (*O'Brien 2013*). Podobne slávna erupcia sopky Vezuv v roku 79 n. l. pochovala rímske mestá Pompeje a Herkulaneum, čím poukázala na ničivý potenciál prírodných katastrof pre mestské centrá.

Napriek prítlačivosti katastrof v populárnej kultúre sa fungujúce spoločnosti často dokážu z takýchto udalostí spamätať, pokiaľ by nečelili extrémnym udalostiam, ako je napríklad dopad asteroidu. Moderné filmové zobrazenia posilňujú tieto dramatické scenáre kolapsu, avšak história ukazuje, že odolné civilizácie sa zvyčajne dokázali vyrovnáť aj s prírodnými katastrofami. Inými slovami, katastrofy len výnimočne spôsobia pád impérií samej osebe (*Kovár 2020*).

Epidémie

Epidémie a pandémie boli pri kolapse impérií významným, často rozhodujúcim faktorom. V posledných dekádach si ich vplyv všima aj stále viac bádateľov. Jedným z najničivejších historických príkladov je Justinianov mor v 6. storočí, ktorý spustošil Byzantskú ríšu, zabil pravdepodobne milióny ľudí a vážne oslabil jej schopnosť brániť sa neskoršej arabskej invázii. Pandémia nezasiahla len Stredomorie, ale pravdepodobne aj Čínu a západnú Afriku (*Harper 2017*). Ešte horší dosah mala pandémia moru (čierna smrť), ktorá sa prehnala stredovekou Európou v 14. storočí a patrila medzi najničivejšie pandémie v dejinách ľudstva. Pôvodcu moru, baktériu *Yersinia pestis*, vzhľadom na tragédie, ktoré spôsobila mnohým impériám, muselo na Zem „poslať samotné peklo“.

Podobne počas španielskeho dobývania Ameriky choroby ako kiahne a osýpky, voči ktorým pôvodné obyvateľstvo nemalo imunitu, zdecimovali ríše Aztékov a Inkov (pozri kapitolu R. Hlušek: *Prečo Španieli porazili Aztékov a dobyli Mexiko?*). Pred príchodom Španielov boli Aztékovia imponantnými dobyvateľmi, ktorí boli známi svojou vojenskou zdatnosťou a dominanciou. Príčin pádu aztéckeho impéria bolo viac, ale jedným z najvýznamnejších faktorov bolo zavlečenie smrteľných chorôb Európanmi. Najmä pravé kiahne sa rýchlo rozšírili medzi domorodým obyvateľstvom, ktoré nemalo imunitu voči takýmto chorobám Starého sveta. Pandémia a epidémia v minulosti drasticky znížili počet obyvateľov impérií a podkopali ich sociálne štruktúry, čím sa stali zraniteľnejšími voči dobytiu.

Škody na prírodnom prostredí spôsobené človekom

Ludská činnosť často viedla k výraznej degradácii životného prostredia, čo prispelo k zániku mnohých civilizácií. Nejde len o vyčerpanie základných zdrojov, ale aj narušenie ekologickej rovnováhy. Na opis takýchto scenárov sa často používa termín „ekocída“ alebo „ekologická samovražda“ (Diamond 2023; Hunt/Lipo 2010).

Jared Diamond (2023) tvrdí, že podobné ekologické sebazničenie prispelo k pádu civilizácie Mayov v Strednej Amerike. Extenzívne poľnohospodárske postupy viedli k odlesňovaniu a erózii pôdy, čo podkopalo ich poľnohospodársku základňu a prispelo k úpadku Mayov (pozri kapitolu M. Kováč: *Súmrak nad Tikalom – posledné dni mayského impéria*).

V nedávnej histórii bola katastrofa v Aralskom mori jasným príkladom toho, ako môže človekom spôsobené poškodenie životného prostredia viesť k ekologickému a spoločenskému kolapsu. Aralské more v Strednej Ázii, okolo ktorého vyrástli mnohé impériá, kedysi jedno z najväčších jazier na svete, sa dramaticky zmenšilo v dôsledku rozsiahleho odvádzania vody z jeho prívodných riek Amudarja a Syrdarja na zavlažovacie projekty zo sovietskej éry, ktorých cieľom bolo zvýšiť produkciu bavlny. Agresívna stratégia zavlažovania, ktorá sa realizovala od 60. rokov 20. storočia, viedla k tomu, že do roku 2000 stratilo jazero viac ako 90 percent vody (Micklin 2007). Ak spoločnosť v minulosti poškodila životné prostredie, či už úmyselne alebo neúmyselne, často vďaka tomu urýchlila svoj pád.

Klimatické zmeny

Klíma je „game changer“ dejín. Je jednou z mála síl, ktoré dokážu zmeniť smer dejín naprieč tisícročiami. Či už priamo alebo nepriamo, neštandardné zmeny počasia a klímy vždy vplývali na rozvoj či úpadok, alebo dokonca aj na holé prežitie ľudstva. V ranej histórii ľudstva mali klimatické zmeny vplyv predovšetkým na okrajové populácie závislé od obmedzených zdrojov. V zložitejších spoločnostiach však mohli klimatické zmeny pôsobiť ako katalyzátor kolapsu alebo ako posledný úder už oslabeným systémom.

Presvedčivým príkladom je Akkadská ríša, jedno z prvých impérií, ktorá prekvitala v Mezopotámii okolo roku 2300 pred n. l. Výskum naznačuje, že k zániku tohto mocného štátu prispeli veľké suchá v rokoch 2200 až 1900 pred n. l. Zníženie zrážok, ktoré dokazujú geologické vrty v Ománe, drasticky ovplyvnilo poľnohospodársku výrobu v severnej Mezopotámii, ktorá bola kľúčovou oblasťou pre zásobovanie obilím. Podobná situácia nastala aj v iných obdobiach mezopotámskych dejín (napr. pád 3. dynastie z Uru, migrácia Gutejcov). Veľké sucho pravdepodobne zintenzívnilo vnútorné konflikty, migráciu a hospodárske problémy, čo viedlo k pádu ríše (*Yoffee/Seri 2019; Weiss 2015*).

Jedným z najvýraznejších príkladov zásahu klimatických zmien do dejín je tzv. „malá doba ľadová“ v Európe, obdobie ochladenia, ktoré sa začalo v 14. storočí a trvalo až do 19. storočia. Tieto klimatické zmeny priniesli nižšie teploty, nepredvídateľné počasia, kratšie vegetačné obdobia a slabú úrodu, čo zhoršilo sociálne a hospodárske postavenie mnohých európskych ríš tej doby (*Fagan 2000*).

Koncom 16. a začiatkom 17. storočia čelilo španielske impérium viacerým problémom, ktoré boli znásobené práve klimatickou zmenou súvisiacou s malou dobou ľadovou (pozri kapitolu J. Chalupa: *Keď Boh nechcel byť Španielom*). Chladnejšie podnebie zaťažovalo poľnohospodársku základňu a zvyšovalo náročnosť správy rozsiahlych zámorských území. Okrem hospodárskych a sociálnych porúch mala malá doba ľadová vplyv aj na vojenské kampane a geopolitickú dynamiku. Napríklad neúspech španielskeho loďstva počas invázie do Anglicka v roku 1588 sa čiastočne pripisuje aj nepriaznivým poveternostným podmienkam v severnom Atlantiku. Inokedy zasa kruté zimy v rokoch 1708 – 1709, známe ako veľké mrazy, zničili

poľnohospodársku produkciu Francúzska a oslabili jeho armádu počas vojny o španielske dedičstvo. Ochladzovací trend zohral úlohu aj pri úpadku škandinávskych mocností. Vo Švédsku malá doba ľadová zhoršila nedostatok zdrojov, čo prispelo k tomu, že krajina nakoniec stratila status veľmoci po porážkach vo vojnách, ako bola Veľká severná vojna (1700 – 1721).

Rozpad komplexnosti

Zlé vedenie

Kolaps impérií často súvisí so zlyhaním ich elít, keď buď nedokážu účinne riešiť krízy, alebo ich svojím konaním či nečinnosťou zhoršujú. Konflikty medzi vládnucimi triedami a širším obyvateľstvom alebo v rámci samotných elít sú často príčinou alebo sprievodným javom období úpadku. Marxistickí historici môžu poukazovať na triedne boje, zatiaľ čo iní vedci konštatujú, že z takýchto konfliktov často vznikajú revolúcie a povstania. V ideálnom prípade elity riadia svoje spoločnosti bez toho, aby sa uchýľovali k násiliu, hoci história ukazuje, že mnohí sa dostali k moci prostredníctvom sily (*Earl 1997*). V zložitejších a vyspelejších spoločnostiach môžu mať elity problém prispôbiť sa meniacim podmienkam, s čím súvisí aj neskorá aplikácia potrebných zmien.

Klasickým príkladom zlého vedenia je Rímska ríša v 3. storočí n. l., kde séria neefektívnych cisárov bojovala s vnútornými spormi a vonkajšími tlakmi, čo prispelo k destabilizácii ríše. Ďalším príkladom sú európske mocnosti pred prvou svetovou vojnou, ktoré očakávali rýchlu a víťaznú konfrontáciu. Namiesto toho čelili bezprecedentnému, roky trvajúcemu konfliktu, ktorý rozvrátil mnohé tradičné dynastie a impériá, napríklad Rakúsko-Uhorsko, Rusko a Osmanskú ríšu.

K zlyhaniam vedenia často patrí aj zneužívanie nižších sociálnych vrstiev. Hoci sa vykorisťovanie môže zdať ako neprijateľné, existujú aj argumenty, podľa ktorých je vykorisťovanie jednej triedy druhou nevyhnutné, prípadne, že nemusí viesť ku kolapsu spoločnosti. J. Tainter napríklad tvrdí, že vykorisťovanie je „normálna cena“ za sociálnu stratifikáciu, a takisto zlá vláda je „normálna cena“ za vládu ako takú (*Tainter 2009*).

V moderných diskusiách o páde spoločností sa často zdôrazňuje úloha skorumpovanej a neefektívnej byrokracie. Korupcia je korozívna sila, ktorá podkopáva integritu správy vecí verejných a spoločenskú dôveru. Keď sa verejní činitelia dopúšťajú korupčných praktík, odvádzajú dôležité zdroje od verejných statkov a služieb, čo vedie k neefektívnosti a nerovnosti.

Pri štúdiu historických impérií je však dôležité vyhnúť sa posudzovaniu historických javov súčasnou optikou. Korupcia, populizmus a podobné problémy existovali počas celej histórie. Ideálny vládca či ideálna vláda sú v každom prípade utópiou. Stačí vždy pripomenúť, že vďaka úplatnému Themistoklovi sa zachránili Atény a celé Grécko.

Rozpad Sovietskeho zväzu v roku 1991 je názorným príkladom toho, ako môže zlé a nekompetentné vedenie spôsobiť alebo urýchliť kolaps mocného štátu (pozri kapitolu J. Adamec: *Rozpad Sovietskeho zväzu 1989 – 1991: Koniec alebo len začiatok konca?*). Pokusy o reformy pod vedením Michaila Gorbačova prostredníctvom politik ako perestrojka (prestavba) a glasnosť (otvorenosť) neúmyselne urýchlili proces rozpadu. Hoci sa tieto reformy zamerali na modernizáciu sovietskeho hospodárstva a zvýšenie transparentnosti vlády, odhalili aj hlboko zakorenenú neefektívnosť, rozšírenú korupciu a v plnej nahote ukázali, ako záujmy dominantnej distribučnej koalície nereflektovali potreby spoločnosti ako celku. V rámci systému centrálného plánovania vytvorili rôzne záujmové skupiny, najmä z radov priemyselnej a byrokratickej elity, silné koalície na ochranu svojich privilégií. Tieto skupiny sa potom pochopiteľne bránili ekonomickým reformám, ktoré by ohrozili ich kontrolu nad zdrojmi a postavenie v štátnom aparáte. Napríklad manažéri štátnych podnikov a regionálni stranícki lídri mali výrazné stimuly na udržanie statusu quo, blokovali pokusy o decentralizáciu a trhovo orientované reformy iniciované počas Gorbačovovej perestrojky. Nepružnosť vyvolaná týmito koalíciami potláčala inovácie a bránila nevyhnutnej hospodárskej reštrukturalizácii, čo viedlo k neefektívnosti a hospodárskej stagnácii. Tento odpor voči zmenám prehĺbil systémovú krízu, výrazne prispel k neschopnosti Sovietskeho zväzu prispôbiť sa a v konečnom dôsledku viedol k jeho kolapsu (*Dawisha/Parrott 1997*).

Pri posudzovaní úlohy elít pri pádoch impérií zohrávajú istú úlohu aj ďalšie politické a administratívne faktory, ako je naprí-

Kolaps impérií často spôsobili jeho elity. (Malba: D. Halls)

klad nadmerná byrokratická zložitost' a kríza legitimacy. Nadmerná administratívna zložitost' môže potlačiť inovácie a produktivitu a zaťažuje spoločnosť neefektívnosťou. Keď sa byrokratické procesy v spoločnosti stanú príliš zložitými a odtrhnutými od potrieb občanov, vzniká prekážka, ktorá bráni efektívnemu riadeniu. Byzantská ríša (pozri kapitolu Johannes Preiser-Kapeller/Branislav Kovár: *Kedy a ako naozaj zanikla Rímska ríša?*) sa stala neslávne známou pre svoju rozrastajúcu sa byrokraciu, ktorá bola spočiatku jej silnou stránkou, ale nakoniec prispela k jej úpadku. Administratívny aparát sa časom stal ťažkopádny, spotreboval značné zdroje a začal sa brániť potrebným reformám. Táto administratívna zotrvačnosť bránila ríši prispôbovať sa novým výzvam, čo oslabovalo jej celkovú stabilitu a schopnosť reagovať.

Kríza legitimacy vzniká vtedy, keď vláda stráca morálnu autoritu vládnuť, často preto, že je vnímaná ako neschopná, skorumpovaná, neefektívna alebo nespravodlivá. Táto kríza môže destabilizovať spoločnosť, pretože občania už necítia lojalitu alebo povinnosť nasledovať vodcov, ktorých považujú za nelegitímnych. Pád Mayov a ich mestských štátov (pozri kapitolu M. Kováč: *Súmrak nad Tikalom – posledné dni mayského impéria*) mohol byť poznačený opakovanými krízami legitimacy. Mayské elity sa príliš zamerali na vojenstvo a praktizovanie kultu, často spojené s osobnou propagáciou, čo ich robilo neschop-